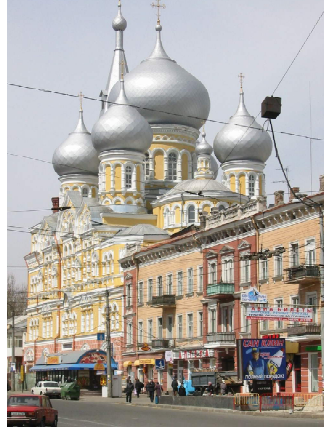

ОДЕСЬКОМУ ПЛАНЕТАРІЮ – 60 РОКІВ ЧИ БІЛЬШЕ?

М.І.Рябов

У 2023 році виповнилося 60 років від часу створення в Одесі Планетарію імені К.Е.Цюлковського, який на протязі 30 років пропрацював у будівлі Свято-Пантелеймонівського подвір'я (приміщенні Одеської духовної семінарії). Однак історія Планетарію в Одесі виявляється набагато тривалішою і має своє продовження й досі. Постараємося викласти цю історію, спираючись на свідчення із засобів масової інформації. Так, за даними одеської преси від 12 січня 1952 року (газета «Більшовицький прапор») при Одеській астрономічній обсерваторії відкрився Планетарій. «Він являє собою рухому кулю, в яку вмонтовано понад 30 проскійних апаратів. Кожен із них відкидає на внутрішню поверхню кулястої стелі зображення певної області піднебіння. За допомогою моторів куля обертається і над глядачами пропливають знайомі контури сузір'їв. Особливе пристосування дозволяє бачити на поверхні кулястої стелі Місяць та планети. Увійшовши до приміщення планетарію, відвідувач бачить себе оточеним панорамою Одеси. Настає вечір. Заходить сонце. У вікнах будівель запалюються вогниці. Коли стемніє, на штучному небосхилі запалюються зорі. Опускається південна безхмарна ніч»... Із цього починається лекція в Одеському планетарії. Одеський планетарій встановлений у тимчасовому приміщенні (астрономічна вежа над сучасним космічним лекторієм), яке може пропустити протягом одного сеансу близько 40 осіб». Протягом понад 10 років – весь період до відкриття Планетарію імені К.Е.Цюлковського – на території обсерваторії проводилися екскурсії та сеанси у Планетарії. Сподіваємося, що вдасться знайти свідчення про програми його роботи.

У пресі на той час була фотографія В.М.Григоревського, який проводив екскурсію в обсерваторії. Таким чином, 12 січня 1952 року є дата створення Планетарію в Одесі.

Починаючи з 1963 року, розпочав свою роботу Планетарій імені К. Е. Цюлковського. Ініціаторами його створення були В.П.Цесевич та М.Б.Діварі. Директором було призначено колишнього військового льотчика А.М.Костетського. Персонал Планетарію було сформовано із випускників кафедри астрономії Одеського університету: Р.К.Сахарова (Каніщева), М.Є.Чудновський, Е.С.Чумак. Активним лектором Планетарію був Ю.Д.Руссо. Планетарій працював під егідою товариства «Знання», тож багато співробітників обсерваторії, включаючи і автора цієї статті, за путівками Планетарію читали популярні лекції в школах, на підприємствах, кораблях та сільгоспідприємствах Одеси та Одеської області. Це була чу-

дова можливість удосконалити лекторську майстерність для різноманітної аудиторії. За свідченням преси: «Зоряний зал Планетарію накритий натягнутим на дерев'яних рейках полотняним куполом. Це екран сферичної форми (діаметром 10 м). Зоряне небо, видимі рухи небесних світил – Сонця, Місяця, планет, деякі небесні явища, наприклад, затемнення Місяця та Сонця, полярні сйива та ін. показує на цьому екрані апарат «Планетарій». Апарат має тридцять два проєкційні ліхтарі. Для показу зоряного неба всередині невеликої кулі апарата розміщена потужна лампа (500 Вт). Проходячи через крихітні проколи (діаметром від 0,75 до 0,23 мм) у 32-х найтонших металевих пластинках, промені світла створюють у темряві на екрані картину зоряного неба. Апарат «Планетарій» має електричні мотори, за допомогою яких він може здійснювати різноманітні рухи. Тоді небесні світила, що показуються на екрані, переміщуються, як це спостерігається на справжньому небі. Поворотом апарата навколо горизонтальної осі можна демонструвати зміну положень небесних світил щодо горизонту при переміщенні спостерігача у широтному напрямку (на північ чи південь). Управління апаратом «Планетарій» та всією додатковою апаратурою, а також освітленням залу та його окремих місць зосереджено на спеціальному пульті, розміщеному на кафедрі лектора. У розпорядженні лектора є також проєкційні ліхтарі для демонстрування різних діапозитивів, а також світлова указка, яка дає можливість у темряві фіксувати увагу слухачів на будь-якому об'єкті залу». У 1964 р. було надруковано брошуру Одеської обласної організації товариства «Знання» «Одеський планетарій». У 1978 р. у путівнику «Одеса» Планетарій імені К.Е.Ціолковського представлений як один із найбільших у країні центрів природничо-антирелігійної пропаганди. Зазначається, що у планетарії працюють лекторії та кінолекторії: проводяться лекції з астрономії, космонавтики, географії, фізики та наукового атеїзму. Є спеціальний цикл лекцій для дітей. У «Зоряному залі» лекції супроводжуються демонстрацією штучного зоряного неба, сонця, планет сонячної системи, орбітальних космічних літальних апаратів. Тут можна спостерігати схід та захід сонця, північне сйиво, «зоряний дощ», сонячне та місячне затемнення, метеорити, комети. Планетарій має досконалу спеціальну апаратуру, що дозволяє глядачеві «здійснювати подорожі» в найвіддаленіші куточки земної кулі, на поверхню Місяця і Марса. У виставкових залах

демонструються маятник Фуко – один із найбільших у Радянському Союзі, глобуси Місяця, Марса, Землі, метеорити з колекції Одеської астрономічної обсерваторії та Академії наук СРСР. Особливий інтерес представляє унікальна виставка макетів радянських реактивних двигунів, моделей космічних кораблів та супутників Землі. Планетарій організовував екскурсії до Одеської астрономічної обсерваторії. Працював він щодня з 10 до 17 години.

У 1981-1985 рр. дизайном Одеського планетарію займався художник-оформлювач Віталій Богемський. Планетарій було оснащено маятником Фуко, апаратом “Планетарій”, бібліотекою та фільмотекою. У планетарії було два зали: зоряний (з установкою “Планетарій”) та кіно-лекційний. Про 30-річну роботу Планетарію імені К.Е.Ціолковського в одеситів старшого покоління залишилася добра пам’ять, а відвідування його – як одна з найскравіших подій життя. У 1993 р. Планетарій припиняє своє існування після досить поспішного рішення про повернення приміщення церкви. Колишній директор Планетарію не поінформував керівництво астрономічної обсерваторії про подію. Невідомо досі, куди поділися сам апарат «Планетарій», колекція метеоритів, чудові глобуси, маятник Фуко та інші унікальні експонати. Пізніше до обсерваторії потрапила лише частина бібліотеки та колекція слайдів.

Усі подальші спроби відродити Планетарій виявились безрезультатними. Це при тому, що творчий колектив архітекторів Одеського будівельного інституту міг створити проект будь-якого Планетарію. Така можливість начебто з’явилася, коли на той час мер Одеси В.К.Симоненко після відвідин Планетарію в Японії загорівся ідеєю спорудження Одеського Планетарію на Гагаринському Плато. Архітекторською групою професора, завідувача кафедри архітектури та містобудування І.М.Безчастнова в Одеській академії будівництва та архітектури було складено проект Планетарію з обсерваторією. Проте з від’їздом В.К.Симоненка з Одеси до Києва продовження цієї історії не було. З утворенням Одеського астрономічного товариства у 1992 році ідея відродження Планетарію була ключовою у його діяльності. У Статуті товариства був пункт про основне завдання суспільства – відродити Одеський Планетарій. Першим кроком на цьому шляху стала ініціатива астрономічної обсерваторії, кафедри астрономії та Одеського

астрономічного товариства щодо створення Планетарію-лекторію на території астрономічної обсерваторії у тій самій будівлі, де вперше в Одесі з'явився Планетарій. Відкриття Планетарію-лекторію відбулося 2000 року. Лекторій обладнано необхідною комп'ютерною технікою, демонстрація лекцій проводилася на великому моніторі. Лекції у Планетарії-лекторії проводили співробітники кафедри астрономії, астрономічної обсерваторії (директор та зав кафедрою В.Г.Каретніков) та Одеської обсерваторії Радіоастрономічного інституту НАНУ. Роботу Планетарію-лекторію було організовано Одеським астрономічним товариством (Голова товариства М.І.Рябов). На базі Планетарію-лекторію проводилися численні семінари та конференції вчителів фізики та астрономії міста та області, лекції для шкіл, ліцеїв та гімназій. У вихідні дні проводилися лекції для мешканців та гостей міста. Планетарій-лекторій набув великої популярності, його роботу широко висвітлювало телебачення та ЗМІ Одеси. Було організовано навіть випуски «Телевізійного Планетарію» на різних ТВ каналах Одеси (М.І.Рябов, В.Б.Кожухар). Планетарій-лекторій пропрацював до 2015 року, коли зрозуміли, що він уже не відповідає сучасному рівню. На той час з'явилися вже цифрові Планетарії, які успішно замінюють класичні апарати «Планетарій» фірми Цейса, і до того ж вони набагато дешевші. Починаючи з 2016 року, розпочалася активна робота щодо з'ясування можливостей створення цифрового Планетарію на території астрономічної обсерваторії. У 2017 році силами астрономічної громадськості на місці старого гаража було підготовлено майданчик для встановлення «купольного будинку» для Планетарію. Ідея використання купольного будинку з'явилася у автора цих рядків під час ознайомлення із зразками купольних будинків у селищі Комінтерново Одеської області. Порівняно недорого та зручні у складанні вони можуть бути ідеальним варіантом для виго-

товлення куполів Планетаріїв. У результаті проект виявився ексклюзивним – ніде більше подібне рішення не застосовувалося.

Будівля купольного будинку Планетарію діаметром 7.5 була встановлена на території астрономічної обсерваторії, насамперед за постійної фінансової підтримки компанії Інтерхім (Генеральний директор А.С.Редер). Істотна одноразова фінансова підтримка була надана підприємствами Стальканат та Оdeskабель. Отриманню фінансової підтримки значною мірою сприяли мої особисті знайомства з випускниками університету, які працювали на керівних посадах у цих організаціях. Відзначу неоціненну допомогу, яку нам надав директор Інтерхіму з виробництва І.Б.Стельмах, допомагаючи нам у вирішенні питань фінансової підтримки для встановлення купола Планетарію.

Обладнання Планетарію отримано завдяки участі у програмі конкурсу «Громадського бюджету» Одеської міської Ради під девізом «Відродимо Одеський Планетарій» у 2017 році. Проект став фіналістом конкурсу, завдяки чому було забезпечено придбання необхідної демонстраційної апаратури, меблів, системи кондиціонування на загальну суму 600 тис. грн. Епопея захисту проекту виглядала дуже переконливо. Вона проводилася на засіданні Одеської міської Ради за участю мера міста Г.Л.Груханова, який, до речі, підтримав проект відновлення Планетарію під час своєї виборчої кампанії. Мені випала честь представляти проект від імені громадських організацій «Асоціації випускників Одеського університету» та Одеського астрономічного товариства.

Для завершення робіт із зовнішнього та внутрішнього оздоблення приміщення Планетарію у 2018 році – у рік Великого протистояння Марса та Повного місячного затемнення – проводився фестиваль STARFEST. У липні 2019 р. було проведено фестиваль Star FES T – 2019, присвячений Місячному затемненню та 50-річчю польоту людини на Місяць. Захід проводився на рік 150-річчя астрономічної обсерваторії та тривав три дні. Надалі фестивалі STAR FES T стали проводитися щорічно у літній період.

В даний час Планетарій має такі місця для відвідування:

1. Зоряний зал цифрового Планетарію знаходиться в купольному будинку. Обладнаний однопроекторною системою показу та якісною акустикою. Зал Планетарію має 50 місць. Працює система очищення, підігріву та охолодження повітря на двох рекуператорах та двох кондиціонерах. Для демонстраційних цілей існує бібліотека відеофільмів та низка комп'ютерних програм.

2. Космічний лекторій, розрахований на 50 місць, має можливість демонстрації на широкоформатному екрані, забезпечений якісним акустичним супроводом. У приміщенні лекторію розміщується експозиція макету космічного корабля Шаттл, погруддя В.П.Глушко, демонстраційні стенди майбутніх космічних польотів.

Навколо будівлі Планетарію організовано експозиції: «Україна – космічна держава», «Галерея космонавтів України», «Лунаріум», розгорнута панорама зодіакальних сузір'їв, карт Венери та Марса, карт зоряного неба. На майданчику перед будівлею Планетарію у 2018 році на День Міста встановлено найбільший в Україні макет багаторазової системи «Енергія-Буран» заввишки чотири метри. Макет виготовлено художником-модельєром Харківського Планетарію Ігорем Березюком за участю співробітників астрономічної обсерваторії В.О.Ющенка та В.М.Ошенка. Спорудження макета стало можливим завдяки фінансовій підтримці Департаменту культури Одеської Міської Ради. Поруч із макетом «Енергія-Буран» встановлено пам'ятний знак, присвячений кораблям морського космічного флоту «Космонавт Юрій Гагарін», «Академік Сергій Корольов» та «Космонавт Комаров», які були приписані до Одеського порту та забезпечували зв'язок із космічними кораблями. В даний час формується експозиція «Телескопи Одеської обсерваторії», що відображає період історії обсерваторії, коли було створено конструкторське бюро, оптичні майстерні в Маяках та ВАМ – великі астрономічні майстерні в Одесі з випробувальним павільйоном. Весь цей університетсько-академічний комплекс забезпечив виготовлення чотирьох великих телескопів. Телескоп діаметром дзеркала в 1 метр

був встановлений у Словаччині, три телескопи з діаметром дзеркала 80 см були розміщені на піку Терскол (Приельбрусся), на горі Душак-Ерекдаг у Туркменії та на спостережній станції в Маяках. Також було виконано серію з 40 телескопів з діаметром дзеркала від 30 до 65 см.

Під час екскурсій на головній алеї виставляється макет сонячної системи із відображенням відстаней між планетами у певному масштабі.

По суботах у Планетарії проводяться сеанси, що включають авторські лекції у Космічному Лекторії, авторські програми показу зоряного неба та пізнавальних фільмів на куполі Планетарію, а також екскурсійні програми на старовинному телескопі «Кук» астрономічної обсерваторії ОНУ імені І.І.Мечникова зі спостереженнями Місяця, Юпітера, Сатурна, Марса та Венери. Програми об'єднані за темами: «Парк Зоряного неба», літня та осіння програма «StarFest -23», «День народження Одеси», «День Знань», ювілейні події історії астрономії та космонавтики в Одесі (155 років від дня народження професора К.Д.Покровського, 115 років від дня народження Генерального конструктора космічної техніки В.П.Глушка, 35 років польоту системи «Енергія-Буран»).

У 2023 році проведено 52 авторські лекції в Космічному Лекторії (ст. н. співр., кандидат фіз.-мат. наук М.І.Рябов) з різних актуальних тем астрономії та космонавтики. Всі вони були пов'язані з актуальними подіями та міжнародними днями (Весняний та Осінній Дні Астрономії, День Планетаріїв, День Сонця та День Місяця, День Космонавтики, День Темної матерії, День Астероїда, Всесвітній космічний тиждень, День Червоної планети, тощо). Лекції також супроводжувалися прямою трансляцією наявних на той час сонячних затемнень. У Планетарії в 2023 році проведено 53 авторські програми показу зоряного неба у різні сезони року та 3D фільмів на куполі Планетарію (канд. фіз.-мат. наук В.О.Ющенко). На телескопі «Кук» по суботах проведено 53 екскурсійні програми (наукові співробітники Н.В.Базей та Д.Забора).

Матеріал, представлений у даній нотатці, виглядає поки що фрагментарно. Існує багато прогалин у поданні роботи Одеського Планетарію в ранній період. Більш детальну картину можна було б дати і про останні роки, які значно розширили наші можливості з введенням в дію Цифрового Планета-

рію. Сподіваємося, така інформація з'явиться у подальших випусках календаря. Тим не менш, зрозуміло, що є одна загальна історія Одеського Планетарію на території астрономічної обсерваторії, який своєю діяльністю привертає увагу до астрономії слухачів різного віку. Астрономії всі віки покійні! Досвід роботи Одеського університетського Планетарію показує, що головним у сучасній популяризації астрономії є не розмір купола Планетарію (хоча це, безумовно, вражає) та не 3-4 D фільми, які демонструються в ньому. Більш суттєвим є поєднання можливостей Планетарію з викладанням у Лекторії картини Всесвіту, що швидко змінюється, практично щодня доповнюється сучасними наземними і космічними телескопами, результатами польоту планетних зондів і програмами освоєння Місяця і Марса. У випуску календаря 2025 буде повідомлено, як планетарії України працюють в умовах воєнного часу.